

Introducing and Classifying the Cutting motifs of the Glass works in the Qajar Museum of Tabriz

---

Mahnaz Dolgari Sharaf *

Master of Handicrafts, Department of Islamic Art, Faculty of Arts, Sourah University, Tehran, Iran.

Abdolkarim Attarzadeh

Assistant professor, Department of Islamic Arts, Soore Universty, Tehran, Iran.

Abstract

Glass cutting has been one of the most important decorative methods in glassmaking for centuries, and has been a focus of Iranian artists and craftsmen. During the Qajar era, Iran's increased relations with European countries led to the introduction of high-quality glass with various cut decorations, which drew the attention of Iranian artists. Many of the techniques used during that era are still visible in the works of contemporary artists. The Qajar Museum of Tabriz houses a collection of precious and luxurious glass with delicate cut decorations, which has been analyzed in the present research. After its establishment in 1385, parts of these works were transferred to this center from the Azerbaijan Museum and the other part from the National Museum of Iran and the Cultural Heritage Department of Tehran. The glass works are located in a hall called Abgineh on the first floor, and include 120 pieces with various decorative forms and techniques, some of which have carved decorations. For this research, 27 examples were studied as a statistical population. The research is descriptive-analytical with a comparative approach, using both library and field information to answer questions such as "What designs were used in cutting the glass of the Qajar museum in Tabriz?" and "What are the characteristics of their visual arrays?". The variables, such as the name of each work and its cutting plan, were described first and then analyzed to identify formal and semantic characteristics. The data was then analyzed by studying sources to

complete the research.

The results indicate that the glass material in this collection, made of opaline, Cameo Glass, colorless and colored glass, as well as their high quality and elegant cut decorations, suggest that the works were made in the owner's factories. European countries such as France, Bohemia, and Turkey produced these pieces to the taste of Iranians and sent them to markets and courts of Qajar kings on the orders of Iranian businessmen and statesmen. The designs include small concave circles, elongated ovals, large circles or ovals, muscle shapes, wheat patterns, nail-shaped grooves, Mudras on the edge, checkered patterns, regular hexagonal designs, flowers and leaves, eight-pointed stars, and birds. The designs on the glass works in this collection are eclectic and influenced by carving designs from the Parthian and Sassanid periods, as well as Iranian designs from the Islamic period. The other part of the designs is taken from Western art styles such as Art Nouveau. Western artists consciously designed and executed these works to harmonize with the cultural conditions and tastes of the people of the Qajar era in order to succeed in the competitive sales market.

Keywords: Tabriz Qajar Museum, Glass Cutting and Decorations, Glass Cutting Design, Qajar Glass

---

* Email (corresponding author): mdolgarisharaf@gmail.com

معرفی و طبقه‌بندی طرح‌های تراش آثار شیشه‌ای موجود در موزه قاجار تبریز

مهناز دولگری شرف *

کارشناس ارشد صنایع دستی، گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران، ایران

عبدالکریم عطارزاده

دانشیار گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه سوره، تهران، ایران

چکیده

تراش بر روی شیشه یکی از مهمترین شیوه‌های تزئینی شیشه است که از سده‌های دور، مورد توجه هنرمندان و صنعتگران ایرانی بوده است. در دوران قاجار، با افزایش روابط ایران با کشورهای اروپایی و ورود شیشه‌های با کیفیت غربی با تزئینات متنوع تراش، این هنر صنعت کهن بار دیگر مورد توجه هنرمندان ایرانی قرار گرفت و تداوم یافت؛ بطوریکه بسیاری از طرح‌های رایج آن دوران در آثار هنرمندان معاصر نیز قابل مشاهده است. در موزه قاجار تبریز مجموعه‌ای از شیشه‌های وارداتی تجملاتی با تزئینات متنوع و ظریف تراش نگهداری می‌شود که در پژوهش حاضر مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. هدف پژوهش پیش رو معرفی و طبقه‌بندی طرح‌های تراش شیشه‌های این مجموعه است. این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش بود که در تراش آثار موزه قاجار تبریز از چه طرح‌هایی بهره گرفته شده است؟ و آرایه‌های بصری آنها چه ویژگی‌هایی را دارند؟ به همین منظور، نمونه‌هایی از این مجموعه انتخاب و بررسی شد. نوع پژوهش بنیادی، توصیفی-تحلیلی و گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی است.

نتایج به دست آمده نشان داد که تزئینات تراش به کار رفته بر روی آثار این مجموعه، بسیار متنوع و ظریف بوده است. طرح‌های اجرا شده بر روی آنها شامل تراش‌های شستی (دایره مقعر)، شستی کشیده (بیضی کشیده)، عینکی (دایره یا بیضی شکل)، ماهیچه، گندمی، ناخنی، کنگره (دالبری)، حصیری و همچنین شش ضلعی منتظم، گل و بوته، ستاره هشت پر و پرنده است. اگرچه به علت وارداتی بودن آثار این مجموعه، نمی‌توان تحلیلی قطعی از این طرح‌ها ارائه کرد، اما پژوهش پیش رو، می‌تواند دیدگاه جدیدی را برای تفسیر این دسته از آثار هنر قاجار در اختیار پژوهش‌گران قرار دهد. طرح‌های تراش این مجموعه تلفیقی بوده و بخش از آنها از آثار دوران اشکانی، ساسانی و همچنین از هنر ایرانی اسلامی اقتباس شده است؛ بخش دیگر نیز از سبک‌های هنری غربی، چون آرت نوو منبعث گشته‌اند. آثار مذکور، هوشیارانه توسط هنرمندان غربی طراحی و اجرا شده و آنها تلاش نموده‌اند، برای موفقیت در عرصه رقابت و فروش در بازارهای ایران، محصولاتشان را متناسب با شرایط فرهنگی جامعه و باب سلیقه‌ی مردم هماهنگ سازند.

واژگان کلیدی:

موزه قاجار تبریز، تراش و تزئینات شیشه، طرح تراش شیشه، شیشه قاجار.

تراش شیشه از قدیمی‌ترین روش‌های تزئینی سرد محصولات شیشه‌ای است که به‌عنوان مراحل تکمیلی ساخت، برای زیبایی آثار شیشه‌ای به‌کار می‌رفته است. امروزه، این روش با استفاده از الکترو موتوره‌های کوچکی که دیسکی را به گردش درمی‌آورند، انجام می‌شود. بدین ترتیب که صنعتگران به کمک سنگ‌های مخصوصی که درجه‌ی سختی آنها بیشتر از شیشه است، به‌وسیله نگه‌داشتن ظرف در جلوی دستگاه، به نقش‌اندازی بر روی شیشه می‌پردازند. (Hosseini et al, 2009, p.48) با استفاده از این تکنیک، طرح‌های سطحی و عمیق بر روی سطح شیشه اجرا می‌گردد. در ابتدا تراش با چرخ‌های کوچک برای ایجاد طرح‌های تصویری ظریف انجام می‌گرفت؛ اما به تدریج، استفاده از چرخ‌های بزرگ این امکان را فراهم نمود که طرح‌های بزرگتر و با عمق بیشتری روی شیشه تراشیده شود (Gholizade et al, 2012, p.94). تراش بر روی ظروف شیشه‌ای در ایران ۲۶۰۰ سال پیشینه دارد (Fukai, 1994, p.48). نخستین نمونه کاسه‌ای با کف مسطح است که بعد از قالب‌کاری (فشردن خمیر شیشه در قالب منفی)، با ابزار چرخ تراش، پرداخت صیقلی خورده و مربوط به دوران هخامنشی است (Zamani et al, 2020, p. 3). این هنر در دوران قبل و بعد از اسلام، در تزئین آثار شیشه‌ای استمرار داشته است. در اوایل دوران قاجار، شیشه‌گری در اغلب شهرهای ایران وجود داشته و محصولات بیشتر جنبه‌ی کاربردی و مصرفی داشته است و به‌علت کیفیت پایین و کاربردی بودن آثار، تزئینات زیادی بر سطوح آنها انجام نمی‌گرفته است؛ مگر تزئیناتی چون رشته‌های تزئینی که در حین ساخت به قسمت طوق ظروف، افزوده می‌شده است. چنانچه پوپ^۱ در این باره می‌نویسد: «در تزئین شیشه‌های ساخت ایران در زمان قاجار، دیگر تکنیک‌های تراش معمول نبوده است، لیکن رشته‌های درهم تابیده‌های از شیشه الصافی دیده می‌شود، که با نقش‌های ساده‌ای همچون ابزارکاری‌های راست یا زیگزاگی اجرا شده است» (Pope, 2008, p.3015). در این میان، به‌سبب توسعه زندگی شهری و افزایش نیازهای جامعه به محصولات شیشه‌ای،

کارگاه‌های داخلی پاسخگوی نیازهای بازار نبوده و فضای حضور کالاهای شیشه‌ای وارداتی در بازار ایران فراهم گردیده است (Khanpour et al, 2012 p.18). علاوه بر موارد مذکور، در این دوره به‌واسطه گرایش به‌نوعی تجمل و اشرافیت و ارتباط با اروپاییان و به‌واسطه سنت اهدای هدایا میان دول، اشیای شیشه‌ای مورد توجه قرار گرفته (Gharavi, 2016, p.80) و آثار سفارشی و اهدایی با کیفیت بالا، به ایران سرازیر شده است. بخشی از آثار وارداتی این دوران در موزه قاجار تبریز نگهداری می‌شوند. آثار شیشه‌ای این مجموعه، در تالاری موسوم به آبیگنه در طبقه اول، درون ویتترین‌های شیشه‌ای قرار دارند. بخشی از این آثار پس از تأسیس در سال ۱۳۸۵ از موزه آذربایجان و بخش دیگر آن از موزه ملی ایران و اداره میراث فرهنگی تهران به این مرکز منتقل شده است^۲ (Sh. Abolfathzade (Personal Communication Nowember 22, 2021) آثار مذکور دارای تزئینات متنوعی بوده و بر روی تعدادی از آنها طرح‌های پر تفصیل، با استفاده از تکنیک تراش اجرا شده است. این آثار اطلاعات ارزنده‌ای را در رابطه با جایگاه تکنیک تراش در تزئینات آثار شیشه‌ای دوران قاجار ارائه می‌دهند. در این راستا، هدف پژوهش پیش رو معرفی و طبقه‌بندی طرح‌های تراش شیشه‌های این مجموعه است. این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش بود که در تراش شیشه‌های موزه قاجار تبریز از چه طرح‌هایی بهره گرفته شده است؟ و آرایه‌های بصری آنها چه ویژگی‌هایی را دارند؟ ضرورت پژوهش پیش‌رو از آنجا ناشی می‌شود که تاکنون مطالعه دقیق و جامعی برای استخراج و طبقه‌بندی طرح‌های تراش آثار شیشه‌ای این مجموعه صورت نگرفته است. این پژوهش در بُعد نظری می‌تواند زمینه‌ای برای انجام پژوهش‌های آتی و پویایی بخشیدن به این حوزه باشد. در بُعد عملی نیز، شناسایی و معرفی طرح‌های تراش آثار شیشه‌ای این مجموعه، اقدامی مهم در راستای نوآوری و ترویج آرایه‌های به‌کار رفته در آثار هنرمندان امروزی باشد.

۱. پیشینه پژوهش

در رابطه با تراش شیشه و شیشه‌های دوران قاجار، مطالعات گوناگونی صورت گرفته است. نگارندگان این نوشتار در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل فنون و نقوش مینای آبیگنه‌های موجود در موزه قاجار تبریز» در نشریه‌ی هنرهای صناعی اسلامی، شیوه‌های اجرا و نقوش مینای شیشه‌های این مجموعه را معرفی و تحلیل نموده است (Dolgarisharaf and Attarzade, 2022). سارا رستخیز در پایان‌نامه دکتری خود با عنوان «پژوهشی بر نشانه‌شناسی فرهنگی آثار شیشه‌ای دوره قاجار تا دوره معاصر» با راهنمایی غلامعلی حاتم در دانشگاه الزهراء، فرم و تزئینات آثار شیشه‌ای دوره‌ی قاجار تا به

امروز را با هدف نشانه‌شناسی فرهنگی مورد بررسی قرار داده است (Rastkhiz, 2017). مهربانی در پایان‌نامه مقطع کارشناسی‌ارشد خود با عنوان «بررسی ویژگی‌های هنری و فنی تراش شیشه و کریستال معاصر تهران»، ضمن پرداختن به مراحل و انواع تراش شیشه‌های ایران، کارگاه‌های تراش شیشه تهران را بررسی و ویژگی‌های فنی و هنری آنها را تبیین نموده است (Mehrabi, 2015). قلی زاده و رستخیز در کتاب «کارگاه تراش روی شیشه» ضمن تبیین تاریخچه شیشه‌گری در ایران، طرح‌های سنتی و رایج در تراش شیشه ایران را معرفی نموده است

نظر گرفته شده است؛ همچنین در منابع مورد مطالعه نیز این اصطلاحات به کار رفته است (Mousavian, 2012, p.25_30). برای بررسی منظم، تک تک آثار و شناخت اصولی تر طرح‌های به کار رفته، از جدول و نمودار استفاده شد؛ تا ضمن به دست آوردن فراوانی، اطلاعات طبقه‌بندی شود. در نهایت ویژگی‌های بصری آثار این مجموعه استخراج و پس از تحلیل داده‌ها براساس منابع و مستندات، نتیجه‌گیری انجام شد.

۳. بررسی و مطالعه داده‌ها

آثار شیشه موجود در موزه قاجار تبریز، در تالاری موسوم به آبگینه، در طبقه اول قرار دارند. در این تالار ۱۲۰ اثر شیشه با فرم‌های متنوع و طیف وسیعی از تزئینات چون نقاشی مینا، طلاکاری، ترصیع کاری (دانه نشان کردن) و تراش به نمایش گذاشته شده است که با توجه به گستردگی تزئینات در مقاله‌ی پیش رو صرفاً طرح‌های تراش آنها مورد بررسی قرار گرفته است. در مقاله‌ی حاضر، ۲۶ نمونه از آثار مذکور به‌عنوان جامعه آماری مورد مطالعه قرار گرفته و نمونه‌های مطالعاتی با بهره‌گیری از جدول معرفی شده است. به این ترتیب که متغیرهایی چون نام اثر و طرح‌های به کار رفته در تراش هر اثر توصیف و سپس به تحلیل آنها برای به دست آوردن ویژگی‌های صوری و معنایی پرداخته شده است. با بررسی تک‌تک آثار (جدول ۱)، نموداری حاصل شد که فراوانی طرح‌های مورد مطالعه را مشخص نموده است. پس از توصیف متغیرها، تحلیل داده‌ها با مطالعه‌ی منابع انجام گردید. مجموع مشخصات و توصیفات ارائه شده در جدول ذیل درج شده که به علت جفت بودن برخی از آثار، اطلاعات آنها در یک ردیف قرار گرفته است.

(Gholizade and Rastkhiz, 2012). آرزو خانپور در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود با عنوان «مطالعه‌ی تأثیر واردات شیشه بر تولیدات شیشه دوران قاجار» ضمن بررسی اوضاع شیشه‌گری ایران در دوران قاجار، مطالبی در رابطه با واردات آثار شیشه‌ای ارائه و برخی از آثار موزه‌های آن دوران را معرفی کرده است (Khanpour and Ashouri, 2012). علاوه بر آثار مذکور، موسویان در پایان‌نامه مقطع کارشناسی‌ارشد خود با عنوان «بررسی و طبقه‌بندی شیوه‌های تولید و تزئین لوازم روشنایی شیشه‌ای دوران قاجار»، شیوه‌های ساخت و تزئین لوازم روشنایی آبگینه دوران قاجار را معرفی و طبقه‌بندی کرده است (Mousavian, 2012). در تحقیقات فوق به‌طور مجزا، پژوهش مستقلی درباره‌ی معرفی و طبقه‌بندی طرح‌های تراش شیشه‌های موجود در موزه‌ی قاجار تبریز و تبیین ویژگی‌های آنها نگاشته نشده است. در مقاله‌ی پیش رو سعی شده است، ضمن استخراج و معرفی طرح‌های به کار رفته در تراش شیشه‌های این مجموعه، آرایه‌های بصری آنها نیز مورد تحلیل قرار گیرد.

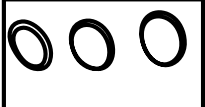

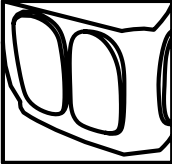

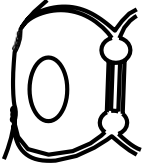

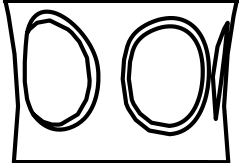
۲. روش پژوهش

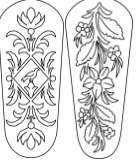

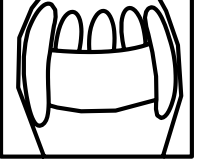

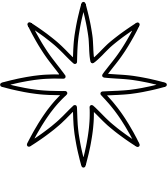

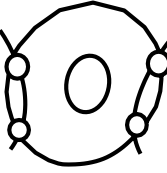

پژوهش حاضر بنیادی و کاربردی است که به روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. شیوه جمع‌آوری اطلاعات نیز براساس مشاهده مستقیم آثار در موزه و مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی انجام گرفته است. جامعه آماری مورد مطالعه، ۲۶ اثر شیشه با تزئین تراش، موجود در موزه قاجار تبریز است. به این ترتیب که ابتدا متغیرهایی چون نام و طرح‌های اجرای هر اثر توصیف و سپس، به ویژگی‌های صوری و معنایی پرداخته شده است. در نامگذاری طرح‌های تراش، بر شباهت ظاهری آنها با یکی از فرم‌های شناخته شده، تأکید شده و اصطلاحات رایج در میان استادکاران تراش در

جدول ۱. مشخصات توصیفی شیشه‌های تراشکاری شده موزه قاجار تبریز

Table 1: Descriptive details of the Cutting Glass works of Qajar Museum of Tabriz

ردیف	نام و تصویر اثر	انواع طرح	جزئی از تصویر اثر	آنالیز خطی
۱	تنگ (صراحی) سرنیزه‌ای، فرانسه	شستی، شستی کشیده		
۲	تنگ (صراحی)، فرانسه	عینکی، ماهیچه، خشتی (حصیری)، سُبلی، شستی کشیده		
۳	تنگ (صراحی) سرنیزه‌ای، فرانسه	عینکی		

ردیف	نام و تصویر اثر	انواع طرح	جزئی از تصویر اثر	آنالیز خطی
۴	تنگ (صراحی)، بوهمیا 	ماهیچه، خشتی (حصیری)، شش ضلعی منتظم		
۵	تنگ (صراحی)، بوهمیا 	شستی، شستی کشیده، عینکی		
۶	تنگ (صراحی)، فرانسه 	عینکی، خطوط منحنی و هندسی		
۷	جعبه جواهرات آپالین، فرانسه 	عینکی		
۸	جعبه جواهرات، ترکیه 	گل و بوته، پرنده		
۹	چای‌دان، فرانسه 	شستی کشیده		
۱۰	چای‌دان سه- پوست، بوهمیا 	شستی، ماهیچه، حصیری، گندمی، شش ضلعی منتظم		
۱۱	پایه قلیان، بوهمیا 	شستی، شستی کشیده، عینکی، خطوط منحنی		
۱۲	گلدان، فرانسه 	عینکی		

ردیف	نام و تصویر اثر	انواع طرح	جزئی از تصویر اثر	آنالیز خطی
۱۳	گلدان، فرانسه	شستی، شستی کشیده، کنگره هلالی		
۱۴	گلدان، بوهیمیا	شستی، ماهیچه، خشتی، کنگره، شش ضلعی منتظم		
۱۵	گلدان، بوهیمیا	شستی، ناخنی، کنگره، گل و بوته، پرده		
۱۶	گلدان، بوهیمیا	کنگره نوک تیز محرابی		
۱۷	گیلاس، فرانسه	سنبل (گندمی)		
۱۸	عطر دان، بوهیمیا	شستی کشیده		
۱۹	شکلات خوری سه پوست، بوهیمیا	عینکی، ستاره، خطوط منحنی و هندسی		
۲۰	شکلات خوری سه پوست، بوهیمیا	عینکی، خطوط منحنی		
۲۱	شمعدان (لاله نوروزی)، فرانسه	کنگره ابرویی		

۳-۱. معرفی و توصیف آثار

طبق آثار مورد مطالعه، شیشه‌های تراشکاری شده موجود در موزه قاجار تبریز شامل انواع تنگ‌ها (از جنس سه‌پوست^۳ و شیشه بی‌رنگ شفاف)، جعبه‌های جواهرات (از جنس آپالین^۴ و شیشه شفاف)، چای‌دان‌ها (از شیشه بی‌رنگ شفاف و سه‌پوست)، پایه قلیان‌ها (از شیشه سه‌پوست)، گلدان‌ها (از جنس شیشه بی‌رنگ و رنگین شفاف، سه‌پوست و دو پوست)، گیلان‌ها^۵ (از جنس شیشه رنگین شفاف)، عطردان (از شیشه دو پوست)، شکلات خوری‌ها (از شیشه سه‌پوست) و شمعدان‌های شیشه‌ای (با پایه بارفتن^۶ و رنگین) است.

۳-۲. انواع طرح‌های تراش

مطابق با مطالعات انجام شده، تراش آثار این مجموعه شامل طرح‌های متنوع و پرکاری است که شاخص‌ترین آنها شامل طرح‌های شستی (دایره‌ی مقعر)، شستی کشیده، عینکی (دایره‌ی یا بیضی شکل)، ماهیچه، شش ضلعی منتظم، سنبل (گندمی)، حصیری، ناخنی، کنگره (دالبری) و همچنین گل و بوته، پرنده و ستاره هشت پر است. علاوه بر طرح‌های اصلی، در برخی از آثار طرح‌های فرعی مانند پیچک‌ها و خطوط منحنی و هندسی نیز دیده می‌شود (Sh. Abolfathzade 22, 2021 Personal Communication November).

۳-۲-۱. تراش شستی (دایره)

در میان طرح‌های به‌کار رفته در تراش‌های این مجموعه تراش شستی بیشترین کاربرد را داشت. این تراش شکلی شبیه به دایره‌ی مقعر دارد که به‌صورت متناوب بر روی سطح بیرونی آثار تکرار شده است؛ تراش شستی را به گونه‌ای می‌توان پایه‌ی تراش‌های شستی کشیده نیز دانست می‌شود (Mousavian, 2012, p.27). مطابق (شکل ۱) در بین شیشه‌های این مجموعه، این طرح بر روی اکثر شیشه‌های دوپوست و سه‌پوست اجرا شده است؛ بدین صورت که با برداشتن بخشی از پوسته‌ی بیرونی به شکل دایره، پوسته‌ی زیرین نمایان شده و جلوه‌ی زیبایی از طرح دایره بر روی سطح ظروف پدیدار گشته است. طرح مذکور با فراوانی ۱۸٪ در تزئین ۱۱ اثر شامل تنگ‌ها (صراحی‌ها)، چایدان‌ها، پایه قلیان‌ها و گلدان‌ها، به‌کار رفته بود (شکل ۲).

۳-۲-۲. تراش شستی کشیده (تخت تراش)

تراش شستی کشیده که گاه به نام تخت تراش نیز گفته می‌شود، یکی از پرکاربردترین تراش‌ها، در دوران قاجار محسوب می‌شود. شکل این تراش شبیه به بیضی کشیده است و غالباً بر روی شیشه‌های چند پوست اجرا می‌گردد، بطوریکه که در موقع تراش پوسته‌ی رویی ظرف به شکل بیضی کشیده، برداشته شده و شیشه‌ای که در لایه‌ی زیرین است متجلی می‌گردد (Mousavian, 2012, p.27). طرح مذکور ۱۰٪ از فراوانی را به خود اختصاص داده و در این مجموعه، بر روی ۶ اثر شامل تنگ‌ها (صراحی‌ها)، چایدان‌ها، گلدان و عطردان به‌کار رفته است. این طرح بر روی پایه و گاه در قسمت طوق ظروف به‌صورت متناوب تکرار شده است (شکل ۳).

۳-۲-۳. تراش عینکی

این نوع تراش در بین هنرمندان تراش کار شیشه به علت تشابه به فرم شیشه‌های عینک به تراش عینکی معروف گردیده است. طرح مذکور، فرمی شبیه به دایره یا بیضی و ابعاد بزرگتری نسبت به تراش شستی دارد (Mousavian, 2012, p.27). در این مجموعه، این طرح به دو صورت برجسته و فرو رفته دیده می‌شود. بدین صورت که، در تراش برجسته، با برداشتن لایه‌ای از گوشته‌ی پیرامون طرح، دایره یا بیضی به‌صورت محدب و در تراش فرو رفته با برداشتن لایه‌ای از گوشته‌ی درونی، طرح به‌صورت مقعر بر روی ظرف متجلی شده است (شکل ۴) و (شکل ۵). تراش عینکی چون تراش شستی، با بیشترین فراوانی (۱۸٪)، در تزئین ۱۱ اثر شامل تنگ‌ها، گلدان، جعبه جواهرات، پایه قلیان‌ها و شکلات‌خوری‌ها، به‌کار رفته و برای جلوه‌ی بیشتر در برخی از آثار درون فضای دایره‌ها با تکنیک نقاشی مینا تزئین و در برخی دیگر دورتادور تراش‌های عینکی با مرصع‌کاری (دانه نشان کردن) تزئین گردیده است.

۳-۲-۴. تراش ماهیچه

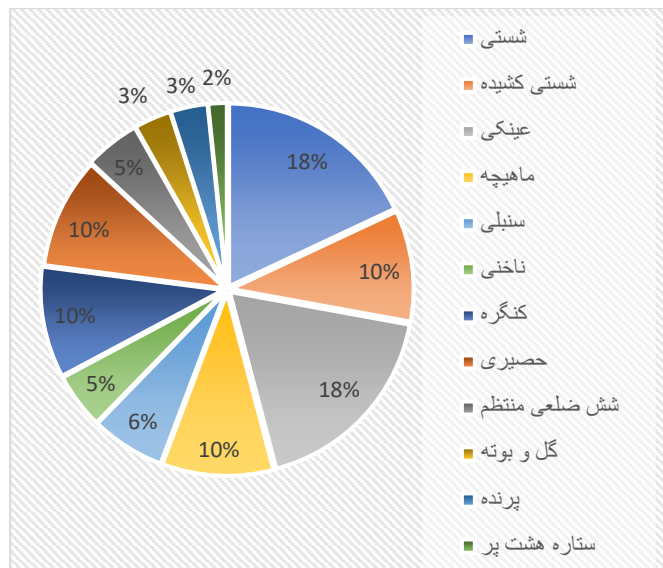
این طرح تشکیل شده از خطوط مواج شبیه به S لاتین که از تکرار آن فرم ماهیچه‌ای ایجاد می‌شود (Mehrabi, 2015, p.51). این نوع تراش، در بسیاری از آثار شیشه‌ای دوره‌ی قاجار به‌خصوص کوزه‌ی قلیان، چای‌دان و تنگ‌های وارداتی بوهیمبا دیده می‌شود. تراش ماهیچه‌ای زمینه‌ی مناسبی بوده که تراش‌های گندمی و حصیری درون آن، اجرا می‌شده است (Mousavian, 2012, p.26). در بین آثار این مجموعه، طرح مذکور با ۱۰٪ فراوانی، بر روی تنگ‌ها، چایدان‌ها و گلدان به‌کار رفته است (شکل ۶).

۳-۲-۵. شش ضلعی منتظم

طرح شش ضلعی منتظم با فراوانی ۵٪ بر روی تنگ، چایدان و گلدانی دیده می‌شود که جنس هر سه اثر مذکور از شیشه‌ی سه پوست است. این طرح در قسمت بالای فضایی که توسط تراش ماهیچه‌ای بر روی بدنه ایجاد شده، به‌کار رفته و قسمت داخلی آن با خطوط هندسی تقسیم‌بندی شده است. با توجه به تشابه جنس و رنگ بدنه و همچنین محل قرارگیری طرح شش ضلعی در سه اثر موجود در این مجموعه به نظر می‌رسد آثار مذکور تولید یک کارخانه و کشور باشد (شکل ۶).

۳-۲-۶. تراش سنبل

تراش سنبل که تراش گندمی نیز خوانده می‌شود، مجموعه‌ای از تراش‌های خطی است که در طرحی شبیه به خوشه‌ی گندم باهم ترکیب می‌شوند. این طرح به‌دلیل سهولت و سرعت بالا در تراش و مورد پسند بودن عامه مردم در آثار بازاری کاران این صنعت-هنر به‌وفور دیده می‌شوند (Mehrabi, 2015, p.51). در آثار این مجموعه، این طرح معمولاً درون فضاهای منحنی شکل، که توسط تراش‌های ماهیچه‌ای ایجاد شده، به‌کار رفته است. در این مجموعه، تراش سنبل با فراوانی ۷٪ در تزئین ۴ اثر، شامل چایدان‌ها و گیلان پایه‌دار استفاده شده بود (شکل ۷).

شکل ۱: بررسی فراوانی طرح‌های تراش شیشه‌های موزه قاجار تبریز

Fig 1: A study of the frequency of glass cutting designs in Qajar Museum in Tabriz

شکل ۳: گلدان با تراش شستی کشیده

Fig 3: vase with elongated oval cut decoration

شکل ۲: پایه قلیان با تراش شستی

Fig 2 : Hookah base with concave circle carving decoration

شکل ۵: شکلات خوری با تراش عینکی مقعر

Fig 5 : Chocolate bar with concave circle cutting

شکل ۴: جعبه جواهرات با تراش عینکی محدب

Fig 4 :jewelry box with convex circle cut

شکل ۷: چای‌دان با تراش سنبل و حصیری

Fig 7 : Tea pot with wheat and straw

شکل ۶: شکلات خوری با تراش شش ضلعی و ماهیچه

Fig 6: Chocolate bar with hexagonal cut and muscle shape

۷-۲-۳. حصیری

طرح حصیری که طرح خشتی یا شطرنجی نیز خوانده می‌شود، عبارت است از لوزی‌های بسیار کوچک پی‌درپی بر روی ظروف که در قسمت تراش دوم (مات کاری) با توجه به سفارش، می‌تواند تنوع بسیاری داشته باشد (Gholizade et al, 2012, p.94). در این مجموعه طرح مذکور بر روی تنگ‌ها (صراحی‌ها)، چایدان‌ها و گلدان با فراوانی ۱۰٪ به کار رفته بود (شکل ۷).

۸-۲-۳. تراش ناخنی

تراش ناخنی به صورت شیارهای خطی کوچکی است به دلیل شباهت ظاهری این تراش با فرم ناخن دست، بدین نام خوانده می‌شود. با تکرار طرح‌های ناخنی نقوش جدیدی بوجود می‌آید (Mousavian, 2012, p.29). در میان آثار این مجموعه، با تکرار طرح مذکور در کنار هم نقش گل پنج‌پر و برگ‌های دالبری شکل بر روی گلدانی دو پوست حاصل شده است. تراش ناخنی، در تزئین ۳ اثر با فراوانی ۵٪، بر روی چایدان، گلدان‌ها و گیلان پایه‌دار استفاده شده بود.

۹-۲-۳. تراش کنگره

در میان شیشه‌های دوران قاجار علاوه بر به‌کارگیری طرح‌های مختلف در تزئین سطوح و بدنه، نوع دیگری از طرح‌های تراش دیده می‌شود که برای قسمت لبه‌ی ظروف یا شمعدان‌های شیشه‌ای (لاله‌های نوروزی) به کار می‌رفته است؛ این شیوه به علت دندان‌دار شدن لبه‌ی آثار بدین نام شهرت یافته است. در اکثر اوقات کنگره‌ها در ابتدای عمل تراش شکل می‌گیرند زیرا تراش لبه‌ها برای ایجاد کنگره ریسک لب‌پر شدن و شکستن شیشه را دارد. عمل تراش کنگره بدین صورت است که ابتدا با سنگ الماسه با فاصله‌های تعیین شده چاک‌هایی یکسان زده می‌شوند و بعد با استفاده از سنگ‌های مخصوص کنگره (مسطح) براساس طرح مورد نظر لبه‌ها حالت داده می‌شوند و در پایان نیز عمل پرداخت کاری صورت می‌گیرد (Mehrabi, 2015, p.57). در بین آثار این مجموعه، طرح مذکور بر لبه‌ی لاله‌های نوروزی و گلدان‌ها با فراوانی ۱۰٪ استفاده شده که نوع کنگره‌ها در این آثار متفاوت است. طرح‌های ایجاد شده بر لبه‌های لاله‌های نوروزی لب کنگره‌ی ابرویی و کنگره‌های لبه-ی گلدان‌ها به ترتیب لب کنگره هلالی و نوک تیز محرابی است.

۱۰-۲-۳. گل و بوته

طرح گل و بوته با فراوانی ۴٪ بر روی گلدانی از جنس شیشه‌ی دو پوست (بی‌رنگ شفاف و لاجورد) و همچنین بر روی جعبه‌ی جواهرات به صورت بوته‌های پیچان به کار رفته است. بدنه‌ی گلدان مذکور به شش قسمت تقسیم شده و با استفاده از تکنیک تراش دو تصویر به صورت یک در میان داخل کادرهای عمودی، اجرا شده است. در یکی از این تصاویر نقش گل و بوته به کمک تراش ناخنی و به صورت گل پنج‌پر و

برگ‌های دالبری و در تصویر بعدی، گل و برگ به حالت رئالیستی با تراش‌های شستی و ناخنی و خطی ایجاد شده است.

۱۱-۲-۳. پرنده

طرح پرنده با فراوانی ۳٪ بر روی دو اثر به کار رفته است. اثر اول جعبه جواهراتی است که با توجه به اطلاعات موزه، در زمان حکومت ناصرالدین شاه، از شهر استانبول ترکیه به ایران اهدا شده است. بر روی سطح بیرونی در این جعبه، طرح‌های تزئینی مانند برگ‌ها و بوته‌های پیچان دیده می‌شود که در بین نقش-مایه‌های مذکور، تصویر پرنده‌ای که بال‌های خود را گشوده، دیده می‌شود. این طرح در مقایسه با سایر طرح‌ها عمق بسیار کمتری دارد و سطحی اجرا شده است. اثر بعدی گلدانی است که در بخش قبل (گل و بوته) توصیف آن آمده است. نقش پرنده بر روی این گلدان درون کادری لوزی شکل که با تراش خطی ایجاد شده دیده می‌شود. در این اثر هنرمند کوشیده است که غیر از تنوع گل‌آرایی، نشست پرنده را هم به حالت طبیعی و ایستاده بر روی گلی سه‌پر نشان دهد.

۱۲-۲-۳. ستاره هشت پر

طرح ستاره هشت با فراوانی ۳٪ کمترین فراوانی را به خود اختصاص داده است. در این مجموعه، طرح مذکور بر روی در شکلات‌خوری از جنس شیشه‌ی سه پوست (به ترتیب از سه لایه‌ی بی‌رنگ، شیری و لاجوردی) دیده می‌شود. این طرح بر روی قسمت مرکزی در ظرف، داخل یک کادر مربع شکل که با تراش خطی ایجاد شده، با ابعاد بزرگ و با استفاده از چهار خط عمود بر هم با زاویه‌ی ۴۵ درجه اجرا شده است.

۳-۳. تجزیه و تحلیل یافته‌ها

بر طبق مطالعات انجام شده، تراش شیشه‌های موجود در موزه‌ی قاجار تبریز بر روی انواع تنگ‌ها (صراحی‌ها) (از جنس سه پوست و شیشه بی‌رنگ شفاف)، جعبه‌های جواهرات (از جنس آپالین و شیشه شفاف)، چای‌دان‌ها (از شیشه بی‌رنگ شفاف و سه‌پوست)، پایه‌قلیان‌ها (از شیشه سه پوست)، گلدان‌ها (از جنس شیشه بی‌رنگ و رنگین شفاف، سه پوست و دو پوست)، گیلان (از جنس شیشه رنگین شفاف)، عطردان (از شیشه دو پوست)، شکلات‌خوری‌ها (از شیشه سه‌پوست) و شمعدان‌های شیشه‌ای (با پایه بارفتن و رنگین) با کیفیت بالا اجرا شده است. چنانچه گفته شد، در دوران قاجار فرم شیشه‌های تولید ایران شامل تنگ‌های گردن بلند، اشکدان، پایه‌قلیان، گلاب‌پاش، گلابدان، حباب و مردنگی (محافظ چراغ) بود که وجوه مصرفی داشته و همچنین به علت کمبود مواد اولیه و ذوب دوباره ضایعات شیشه، از کیفیت پائین‌تری برخوردار بوده و با آثار این مجموعه متفاوت است (Dolgarisharaf et al, 2022, p. 154). شایان ذکر است که با روی کار آمدن قاجاریان، ارتباط ایران با کشورهای اروپایی به طرز قابل توجهی فزونی یافت و تحولات اجتماعی و فرهنگی زیادی حاصل شد. تحولات

انسان متبادر می‌سازد که هنرمندان غربی به فضای فکری و زیبایی‌شناسی ایران آگاهی و اشراف داشتند. به‌گفته‌ی دیبا اولین کریستال‌هایی که در قرن ۱۹ میلادی وارد شده به ایران از جانب اروپا تراش‌خورده شده بودند. در این دوره، غربی‌ها در پاسخ به تقاضای فزاینده‌ی کالاهای لوکس شیشه‌ای توسط ایرانیان، ظروف مورد علاقه‌ی آنها را که شامل صراحی‌ها، گلدان‌ها، ظروف شیرینی‌خوری در دار و غیره بود را تولید و با تزئینات متفاوتی زینت می‌بخشیدند که در این میان محبوب‌ترین تکنیک تراش روی شیشه‌های دوپوست و سه پوست بود (Diba, 1993). با توجه به سابقه‌ی استفاده از چنین طرح‌هایی در هنر شیشه‌گری ایران و ذکر نام سفارش دهنده (برای نمونه تنگ شماره ۳ در جدول ۱) و همچنین تصاویر پادشاهان قاجاری بر روی برخی آثار این مجموعه، به نظر می‌رسد غربی‌ها علاوه بر توجه به فرم‌های سفارشی و دلخواه ایرانی‌ها در اجرای تکنیک‌های تزئینی چون تراش نیز از طرح‌های مورد علاقه‌ی ایرانیان نیز بهره می‌جستند. به گفته‌ی موسویان نیز از اواخر قرن نوزدهم میلادی که فرآورده‌های شیشه‌ای اروپایی به بازارهای شرقی عرضه شد، دربارها و ثروتمندان شرقی ساختن انواعی از ظروف را به کارخانه‌های شیشه‌گری اروپا سفارش دادند و در این ظرف‌ها به‌جای تزئینات معمول در اروپا، نقش‌مایه‌های شرقی و جدید به‌کار رفت (Mousavian, 2012, p.21).

طرح گندمی نیز از جمله طرح‌های به‌کار رفته در این مجموعه بود. طرح مذکور، با استفاده از تکرار تراش‌های خطی یا ناخنی در امتداد هم نقش بسته بود. گندم، در بین ایرانیان نشان جاودانگی، حاصلخیزی، برداشت و فراوانی بوده (Miranda bruce, 2015 p.100) و از جمله اولین طرح‌هایی است که در هنر ایران (برای نمونه بر روی سفالینه‌های شوش) (Eil, 2015 et al, p.3) کاربرد داشته است. سنت استفاده از این نقش همچنان در بین هنرمندان معاصر ایرانی، مانند سفالگران کلپورگان (Shirani et al, 2017, P.77) و همچنین در تراش شیشه‌های معاصر ایرانی نیز ادامه دارد. به‌کارگیری طرح مذکور در شیشه‌های وارداتی، گویای وضعیت هنر در دوران قاجار است و تقابل کامل سنت و گرایش به غرب را نمایان می‌کند؛ چنانچه نقش سنتی و پیشینه دار ایرانی بر روی ظروف با کیفیت اروپایی (برای نمونه گیلان غربی) اجرا شده است. اسکارچیا^۱ هنر دوران قاجار را غرب‌گرای باستان‌گرایانه معرفی می‌نماید، بدین صورت که در این دوران تلاش‌های هم‌زمان و متناقض برگشتن به سنن درباری و در ضمن پیروی از قالب‌های غربی وجود داشته است (Scarchia, 1997, p.43). برخی از آثار این مجموعه نمونه‌ای عینی از گرایش به سنت و میل به تجدد در هنر دوران قاجار است که به‌جرت می‌توان آن را نوعی گذر از سنت به مدرنیته خواند که به‌نظر می‌رسد به‌صورت هوشمندانه توسط هنرمندان غربی انجام شده است. از دیگر طرح‌های به‌کار رفته در این مجموعه، طرح ناخنی به‌صورت شیارهای خطی ظریف بود. بررسی و مطالعه‌ی آثار باقیمانده از هنر شیشه‌گری ایران، مبین استفاده از تراش خطی ناخنی در شیشه‌های دوران ساسانی است که به‌صورت شیارهای کوچک افقی بر روی بدنه‌ی ظروف تکرار شده است (شکل ۱۰).

اجتماعی دوره قاجار شامل حرکت به سوی نوسازی و تجددگرایی بود که نمونه‌هایی از آن تمایل به تجمل‌گرایی و تمایل به اشیاء لوکس و واردات این اشیاء از کشورهای خارجی است (Gharavi, 2016, p.80). در این میان شیشه‌های موزه‌ی قاجار تبریز، تجملاتی و از لحاظ فنون ساخت، تزئین و طرح‌های تراش بسیار متنوع و نفیس بوده و نشان دهنده‌ی تولید آثار مذکور در کشورهای اروپایی مانند فرانسه، بوهیمیا^۲ و ترکیه است که بنا به سفارش بازرگانان و یا به‌صورت اهدایی وارد ایران می‌شده است (Dolgarisharaf et al, 2022, p.154). مطابق با بررسی‌های انجام شده بخش زیادی از شیشه‌های تراش‌خورده این مجموعه محصول بوهیمیا است. بر طبق منابع موجود، در قرن ۱۹ میلادی بوهیمیا از مراکز مهم شیشه‌های چند پوست رنگین و تراش‌دار بوده و بر بازارهای اروپا و خاور نزدیک تسلط داشته است. تولیدکنندگان بوهیمیایی در تطبیق فرم و نقوش محصولات خود با سلیقه و ذائقه‌ی مشتریان خود به‌ویژه ایرانیان موفق بودند؛ بطوریکه سالیانه ۱۰ درصد از ارزش کل واردات ایران به شیشه‌های تجملاتی بوهیمیا اختصاص می‌یافت که این ارقام حاکی از محبوبیت شیشه‌های پر تزئین در ایران بوده است (Diba, 1993).

بیشترین طرح‌های تراش این مجموعه را به ترتیب فراوانی، تراش شستی (دایره‌ی مقعر)، عینکی (دایره و بیضی)، ماهیچه، کنگره (دالبری)، حصیری، شستی کشیده (تخت تراش)، سنبلی (گندمی)، ناخنی، گل و بوته، شش ضلعی منتظم، پرند و ستاره هشت پر تشکیل داده است. در بین طرح‌ها تراش شستی و تراش عینکی با یک میزان فراوانی، بیش از همه به‌کار رفته بود. چنانچه گفته شد تراش شستی شکلی شبیه به دایره‌ی مقعر را دارد و تراش عینکی (دایره و بیضی شکل) به دور روش برجسته و فرو رفته بر روی ظروف اجرا شده است. با توجه به بررسی‌های انجام شده شکل دایره از ادوار گذشته، در آثار هنری ایران به‌ویژه تراش شیشه‌های دوران ساسانی نیز کاربرد فراوانی داشته است (شکل ۸)، (شکل ۹) و (شکل ۱۰).

بیگدلی درباره نقش دایره، چنین می‌نویسد: «دایره شکل کهن‌الگویی در ذهن و روان هر انسان است که مفهیمی همچون تقدس، کمال، بی‌نهایت و جاودانگی را نشان می‌دهد. لذا، انسان هرگاه خواسته است، هر کدام یا دسته‌ای از این مفاهیم را بیان کند از این نقش‌مایه بهره جسته است. هاله‌های معنایی گرد این شکل به سبب نمادین و شناور بودن آن شکل گرفته و همین ویژگی سبب شده است که نماد دایره، در هر زمان در کسوت‌های گوناگون آشکار شود» (Bigdeli et al, 2007, p.81). تراش شستی کشیده که به شکل بیضی بود، در این مجموعه، از لحاظ فراوانی پس از تراش شستی و عینکی قرار داشت. طبق بررسی‌های انجام شده، شکل دایره و بیضی در تراش شیشه‌های دوران پیش از اسلام، در دوران اشکانی (شکل ۱۱) و همچنین در قرون اولیه پس از اسلام نیز (شکل ۱۲) و (شکل ۱۳) جایگاه ویژه‌ای داشته است. استفاده از چنین طرح‌هایی در آثار وارداتی این نکته را در ذهن

شکل ۹: کاسه شیشه‌ای دوران ساسانی با تراش عینکی (دایره برجسته)
Fig 9: Sasanian glass bowl with a prominent circular cut gure

شکل ۸: کاسه شیشه‌ای دوران ساسانی با تراش دایره
Fig 8: Sasanian glass bowl with a circular cut

شکل ۱۱: ظرف شیشه‌ای دوران اشکانی با تراش بیضی شکل
Fig 11: Parthian glass vessel with oval cut, Glassware Museum of Tehran

شکل ۱۰: لیوان شیشه‌ای دوران ساسانی با تراش دایره و خطی (ناختی)
Fig 10: Sasanian glass mug with circular and linear cut

شکل ۱۳: بطری شیشه‌ای اوایل دوران اسلامی با تراش بیضی
Fig 13: Early Islamic glass bottle with an oval cut

شکل ۱۲: بطری شیشه‌ای اوایل دوران اسلامی با تراش عینکی (دایره‌ی برجسته)
Fig 12: Early Islamic glass bottle with a prominent circular Cut

تراش کنگره نوع دیگری از تراش‌های به‌کار رفته در تزئین آثار این مجموعه بود که در قسمت دهانه‌ی لاله‌های نوروزی و گلدان‌ها به شیوه‌های متنوع اجرا شده بود. مطابق با بررسی‌های انجام شده، این شیوه‌ی تراش طرحی بدیع بود که در آثار وارداتی دوران قاجار مشاهده می‌گردد. به‌نظر می‌رسد طرح مذکور تحت تأثیر شیشه‌های سبک آرت نوو^۹ بوجود آمده است. شایان ذکر است که ویژگی بارز سبک آرت نوو در طراحی شیشه‌ها، به‌کارگیری خطوط منحنی و سینوسی مواج به تقلید از نقوش پُریچ و تاب گیاهی بود. شیشه‌گران سبک آرت نوو در طراحی آثار شیشه از هنر مشرق زمین مخصوصاً هنر ایران اسلامی نیز بهره گرفتند. برای نمونه هنرمندانی چون تیفانی^{۱۰} در طراحی‌های خود از اشکدان‌های قرن ۱۲ ه.ق ایران الگوبرداری و طرح‌های مواج و شعله‌سان در لبه‌ی ظروف طراحی نمودند. در این میان، هنرمندان بوهمیایی روش‌های طراحی تیفانی را با دستاوردهای بومی و محلی خود تلفیق کرده و آثار بدیعی را با استفاده از تکنیک‌های تزئینی تراش از سال ۱۸۸۹ م در کارگاه‌های بوهمیای خلق نمودند (Adlerova, 1981, p.82 & 90). به‌نظر می‌رسد که با ادامه‌ی همین روند توسط هنرمندان بوهمیایی تزئینات دالبری به اشکال گوناگون در قسمت دهانه‌ی آثار افزوده شد و با توجه به اینکه طرح مذکور ریشه‌ی ایرانی داشت، آثار سفارشی ایرانی با لبه‌های کنگره‌دار در بوهمیای فرانسه طراحی، تولید و روانه بازارهای ایران گردید. طرح مذکور بعدها مورد توجه هنرمندان ایرانی قرار گرفت و در تزئین آثار داخلی نیز به‌کار رفت. تراش ماهیچه‌ای نیز از جمله طرح‌های منحنی جدیدی بود که در آثار وارداتی دوران قاجار بسیار دیده می‌شود که به‌نظر می‌رسد تحت تأثیر سبک آرت نوو توسط هنرمندان بوهمیایی بوجود آمده است. در این مجموعه این طرح بر روی آثار تولید بوهمیای به‌کار رفته است؛ بدین صورت که بر روی ظروف به‌صورت کادری منحنی اجرا و در میان آن طرح‌های حصیری و گندمی اجرا شده است.

شش‌ضلعی منتظم از دیگر طرح‌های به‌کار رفته در این مجموعه بود. به‌طور کلی، اشکال چندوجهی هندسی نقوش رازآمیزی هستند که در هنر کهن ایران و علی‌الخصوص در تزئینات معماری و کاشیکاری دوره اسلامی به‌کار رفته‌اند. این اشکال بر بنیان تقسیمات دایره استوارند و کیهانی قلمداد می‌شود و آنان را همچون نمادهایی فرض می‌کنند که تفکر بشر در ارتباط با ساخت اصلی عالم را نمایان می‌سازند. نقوش هندسی تأملی درباره وحدت ماوراء طبیعی وجود است و به دنبال آن تلاشی است برای ساختن نمادهای دیداری و اندیشیدن درباره نظم اصیل که از این یگانگی نشأت می‌گیرد (Abeddoost et al, 2016, p.50). با توجه به اهمیت و مقبولیت طرح‌های تزئینی هندسی در بین ایرانیان، می‌توان چنین استنباط نمود که هنرمند غربی با به‌کارگیری طرح شش‌ضلعی‌های هندسی در تراش محصولات پرتزئین و تجملاتی، سعی داشته است تا مصرف‌کنندگان ایرانی را به استفاده از این دست آثار ترغیب کند. مقاله‌ی خانم دیبا که در آن به کاربرد نقوش هندسی در تزئینات تراش شیشه‌های وارداتی دوران قاجار، اشاره می‌نماید، دلیل بر این ادعاست (Diba, 1993). از دیگر طرح‌های تراش این مجموعه، باید از گل و بوته و پرند یاد کرد که با یک

میزان فراوانی به‌کار رفته بود. در تراش آثار این مجموعه طرح پرند در ترکیب با گل و بوته و همچنین خطوط تزئینی اسپیرالی بوته مانند دیده می‌شود که چنانچه گفته شد یکی از آنها بر روی جعبه جواهراتی اهدایی از ترکیب (اثر ۸ در جدول ۱) اجرا است. مطابق با بررسی‌های انجام شده آرایه‌های گیاهی و پرند در شیشه‌گری دوران سلجوقی بر روی ظروف شیشه اجرا می‌شده است (Khanpour and Anzabi, 2015, p.111). طرح موجود در شیشه‌های این مجموعه با نمونه‌های مذکور متفاوت بوده و به نظر یادآور گل و مرغ^{۱۱}‌های دوران قاجار است. با توجه به اینکه نقش مذکور از عناصر پرکاربرد در هنرهای دوره قاجار بوده است، سفارشی بودن این آثار در ذهن متبادر می‌شود. به گفته‌ی غروی، نقش گل و مرغ به شیوه‌ی نقاشی مینا نیز بر روی برخی از آثار وارداتی دیده می‌شود (Gharavi, 2016, p.92). از نظر نگارندگان گاهی اوقات سفارش طرح‌های ایرانی از سمت خریداران، هنرمندان غربی را بر آن داشته تا نوآوری‌هایی را برای هرچه زیباتر شدن و همگام شدن با سلیقه مردم به‌کارگیرند. دیبا در این‌خصوص به محبوبیت تراش شیشه‌های وارداتی در بین ایرانیان اشاره می‌کند که برای جلوه‌ی بیشتر بر روی ظروف دوپوست و سه پوست اجرا می‌شده و اغلب دارای طرح‌های گل و برگ بوده است (Diba, 1993).

ستاره هشت‌پر آرایه‌ی تزئینی دیگری بود که در این مجموعه با کمترین میزان فراوانی به‌کار رفته بود. این طرح که از چرخش دو مربع درهم پدید آمده و به نوعی تکامل یافته‌ی نقش دایره، بعدها چلیپا و ستاره و نماد خورشید است. در ادوار مکانی و زمانی مختلف در هنر ایران به شکل‌های متفاوتی آفریده شده است. در آیین زرتشت هشت را عددی مبارک می‌دانستند و ستون هشت‌پر و سرسرای هشت‌گوش در بنای آتشکده به‌کار می‌رفت. همچنین، در ایران باستان الهه‌ی آب با تاجی هشت‌پر تصویر شده است. در دوران اسلامی نیز هشت عدد مقدسی بوده و در عرفان اسلامی در صور متفاوت بیان شده است. «هشت بهشت، هشت درب بهشت که در عرفان درب هشتم، در توبه و در همیشه باز محسوب می‌شود» (Hosseini et al, 2014, p.36). با توجه به اهمیت عدد هشت و طرح ستاره هشت‌پر در دوران اسلامی، طرح مذکور در هنرهای صناعی کاربرد و استمرار داشته و در دوران قاجار بر روی شیشه‌های وارداتی متجلی می‌شود. براساس آثار داخلی موجود در موزه‌های ایران (شکل ۱۴) و (شکل ۱۵)؛ طرح مذکور از جمله آرایه‌های تزئینی پرکاربرد در تراش لاله‌های نوروزی و مردنگی‌های داخلی در اواخر این دوران بوده است. اگرچه در این مجموعه، طرح مذکور صرفاً بر روی یکی از ظروف نقش بسته است اما همین امر در کنار سایر طرح‌ها نشان می‌دهد که هنرمند غربی با سلیقه و فرهنگ ایرانیان آشنا بوده و ایرانی شدن آثار مورد توجه بوده است. «هنرهای صناعی بخشی یکپاره از میراث فرهنگی به شمار می‌روند و در بررسی زیبایی‌شناسانه‌ی میراث فرهنگی در هنرهای صناعی همواره یک طرف رابطه را مردم تشکیل می‌دهند. بررسی آرایه‌های تزئینی در هنرهای صناعی یک دوران، بستری گسترده برای فهم مفاهیم فرهنگی و هنری ایرانی را بوجود می‌آورد» (Rastakhiz, 2017, p.13).

شکل ۱۵: مردنگی با طرح ستاره هشت‌پر، موزه آستان قدس رضوی
Fig 15: Candle protector (mortality), with an eight-pointed star design, Astan Quds Razavi Museum

آوردند. در این میان، تلاش‌هایی از سمت خریداران و سفارش‌دهندگان، هنرمندان را بر آن داشت تا نوآوری‌هایی را برای هر چه زیباتر شدن و همگام شدن با سلیقه‌ی مردم به کار گیرند و آنها با خلاقیت، ابتکار عمل و همچنین بهره‌گیری از نقوشی تلفیقی که دسته‌ای از آنها ریشه در هنر ایرانی و دسته‌ای دیگر منبعث از سبک‌های غربی چون آرت نوو بوده را خلق نموده‌اند؛ که ضمن اغنای روحیه‌ی تحمل‌گرایی قاجاری، فروش محصولات خود را نیز در بازارهای ایران افزایش دهد.

شکل ۱۴: شمعدان با طرح ستاره هشت‌پر، موزه کاخ گلستان
Fig 14: Candlestick with eight-pointed star pattern

در دوران تاریخی ایران، فرهنگی از طرح‌ها بوجود آمده است که سیر تداوم و کاربرد آن فرهنگ‌سازی شده است و این امر حتی در برخی از آثار وارداتی دوران قاجار نیز مشاهده می‌شود. در این دوره، به سبب تمایل شاهان و گسترش روابط سیاسی و فرهنگی، صنایع نیز به واسطه‌ی اشیایی که شاهان و طبقه‌ی اشراف وارد ایران می‌شد، صورت دگرگونی یافت. به نظر می‌رسد، هنرمندان غربی با در نظر گرفتن محیط اجتماعی و فرهنگی دوران قاجار که نوعی کشمکش بر سر سنت و تجدد بوده است، آثار زیبا و پرکاری را با فنون پیشرفته پدید

نتیجه‌گیری

اگرچه به دلیل تولید آثار این مجموعه در کشورهای اروپایی و ترکیه و همچنین کمبود منابع در این راستا، نمی‌توان تفسیر دقیقی از نقوش ارائه کرد؛ اما از نظر نگارندگان طرح‌های به‌کار رفته در تراش آثار این مجموعه تلفیقی بوده و در دو دسته می‌توان معرفی نمود که دسته‌ای از آنها ایرانی و دسته‌ی دیگر غربی بوده است. در این میان، بخش زیادی از طرح‌ها ریشه در هنر شیشه‌گری ایران باستان به‌خصوص تراش شیشه‌های دوران اشکانی و ساسانی دارد و بخشی از آنها متأثر از طرح‌های شاخص هنر ایران اسلامی چون نقش هندسی شش ضلعی منتظم، ستاره هشت‌پر و گل و مرغ بوده است؛ بخش دیگری از طرح‌ها نیز چون تراش‌های دالبری (کنگره‌ای) در لبه‌ی ظروف و غیره نیز با الهام از سبک هنری آرت‌نوو پدید آمده‌اند. در مجموع می‌توان بیان کرد که در دوران قاجار مواجهه با غرب و افزایش ارتباط با کشورهای اروپایی، تأثیر بسزایی در تحولات فرهنگی جامعه‌ی ایران داشت. هنرمند غربی در تراش شیشه‌های صادراتی به ایران، باتوجه به تغییرات فرهنگی و میل تجددگرایی و تحمل دوستی مردم ایران، هوشیارانه هنر خود را با تلفیق طرح‌های نو و نقش‌مایه‌های سنتی پایدار ایرانی، نمایان و آثار متنوعی خلق نموده است تا ضمن همسو شدن با فرهنگ ایرانی، فروش محصولات خود را در بازارهای ایران دوچندان نماید.

مطالعه و بررسی تحلیلی طرح‌های تراش شیشه‌های موزه‌ی قاجار تبریز نشان داد که آثار این موزه تجملاتی بوده و از کیفیت مرغوبی در ساخت، نوع شیشه‌های به‌کار رفته و همچنین شیوه‌های مختلف تزئین چون تراش برخوردارند. تراش آثار مذکور با طرح‌های متعدد با مهارت و ظرافت خاصی بر روی آنها اجرا شده و بر زیبایی آنها افزوده است. جنس شیشه‌های این مجموعه از آپالین، سه‌پوست، بارفتن و شیشه‌های رنگین و بی‌رنگ شفاف بوده و از کشورهای اروپایی مانند فرانسه، بوهیمیا و همچنین ترکیه به‌صورت سفارشی یا اهدایی به ایران وارد شده است. باتوجه به دسته‌بندی و تحلیل طرح‌های تراش شیشه‌های موزه‌ی قاجار تبریز در پاسخ به سؤال نخست پژوهش، طرح‌های تراش این آثار بسیار متنوع بوده که با مهارت و ظرافت خاصی اجرا شده است. طرح‌های مذکور شامل طرح‌های شستی (دایره‌ی مقعر)، شستی کشیده، عینکی (دایره یا بیضی شکل)، ماهیچه، سنبلی (گندمی)، ناخنی، کنگره (دالبری)، حصیری و همچنین طرح شش ضلعی منتظم، گل و بوته، ستاره هشت‌پر و پرده است که در میان آنها تراش شستی و عینکی بیشترین و طرح ستاره‌ی هشت‌پر کمترین کاربرد را دارد. علاوه بر طرح‌های مذکور، در برخی آثار، آرایه‌های تزئینی فرعی مانند پیچک‌ها و خطوط منحنی و هندسی نیز به‌کار رفته است.

1. Arthur Upham Pope
2. مصاحبه با شکوفه ابوالفتح زاده، مدیر موزه قاجار تبریز
3. برای ساخت شیشه‌های سه پوست (Cameo Glass) از بارهای رنگین متفاوت استفاده می‌شود. بدین صورت که ابتدا با لوله دم از کوره‌ی مذابی که معمولاً بی‌رنگ است برمی‌دارند و در سر آن یک گوی ایجاد می‌کنند، سپس آن را در کوره مجاور که بار رنگین متفاوتی دارد وارد کرده مقداری مذاب برداشته و در لوله دم می‌دمند، سپس مرحله سوم را بار رنگین متفاوتی تکرار می‌نمایند (Hosseini et al, 2009, p.55).
4. آپالین (Opalin) نوعی شیشه‌ی تزئینی است که به علت ترکیب سرب و مقادیر زیادی از قلع حالت نیمه پوششی و نیمه شفاف دارد.
5. Wine glass
6. شیشه‌ی بارفتن نوعی شیشه‌ی نیمه شفاف و ضخیم است که ماده‌ی مذاب آن اغلب شبیری رنگ بوده و علت ایجاد این رنگ وجود موادی است که به فرمول ماده‌ی مذاب در کوره اضافه می‌کنند که اصلی‌ترین و مهم‌ترین آنها کریولیت است (Hosseini et al, 2009, p.55).
- Eil, Elham, Aminian, Hedayatallah. (2015). Symbolological study of plant, animal and geometric motifs in bank logos of the country. National Conference on Culture, Tourism and Urban Identity. [in Persian]
- [ایل، الهام و هدایت الله امینیان. (۱۳۹۴). مطالعه نمادشناسانه نقش مایه‌های گیاهی و جانوری و هندسی در آرم‌های بانکی کشور، همایش ملی فرهنگ، گردشگری و هویت شهری]
- Fukai, Shinji. (1994). Iranian glass. Translated by Arman Shihgar. Tehran: Cultural Heritage. [in Persian]
- [فوکای، شینجی. (۱۳۷۱). شیشه ایرانی. ترجمه آرمان شیشه گر. تهران: میراث فرهنگی]
- Gharavi Manjili, Zahra (2016). A study of social, cultural and artistic developments of Qajar period handmade glass. M.Sc. Thesis, Tehran University of Art. [in Persian]
- [غروی منجیلی، زهرا. (۱۳۹۴). بررسی تحولات اجتماعی، فرهنگی و هنری شیشه‌های دست ساز دوره قاجار. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه هنر تهران]
- Gholizade, Parviz, Rastkhiz, Sara.(2012). Glass cutting workshop. Tehran: Samt [in Persian]
- [قلی زاده، پرویز و سارا رستخیز. (۱۳۹۲). کارگاه تراش روی شیشه. تهران: سمت]
- Hosseini, Habib., Behnoud, Hadi., Baratali, Gholamhossein.(2009). General Encyclopedia of Iranian Handicrafts. Volume1. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]
- دایره حسینی، حبیب، بهنود، هادی و غلامحسین براتعلی. (۱۳۸۷). [المعارف عمومی رشته‌های صنایع دستی ایران. جلد ۱. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی]
- Hosseini, Hashem., Farashi Abargoui, Hosein. (2014).

7. Bohemia
8. Biancamaria Scarcia Amoretti
9. این سبک هنری طی دهه‌های ۱۸۸۰ ظهور یافت و تا جنگ جهانی اول در غرب اروپا و ایالات متحده فراگیر شد. در این سبک شیشه‌ها غالباً رنگین و در طراحی آنها از اشکال گیاهی پر پیچ و تاب و خطوط موج و منحنی استفاده می‌شده است. سازندگان شیشه‌های هنر نو شامل تولیدکنندگان بوهیمیایی چون لوتز (Loetz)، کرالیک (Kralik)، پالم کونینگ (Pallme-König)؛ فرانسوی چون باکارات (Baccarat)، لالیق (Lalique)، بریتانیایی و آمریکایی چون تیفانی (Tiffany) بودند (www.20thcenturyglass.com).
10. Louis Comfort Tiffany
11. نقاشی گل و مرغ اصطلاحی است برای توصیف نوعی از نقاشی قدیم ایرانی که دارای موضوع گل، برگ، پرندگانی مانند بلبل و گاه پروانه بوده است. گل و مرغ از قرن ۹ ه.ق در نقاشی ایران وجود دارد و از قرن ۱۱ ه.ق به بعد به‌صورت مستقل رواج یافت و بر در انواع هنرهای دوران قاجار چون نقاشی‌های لاک، کاشیکاری و غیره به‌کار می‌رفته است (Jahanbakhsh et al, 2016, p.135).

References

- Adlerova, Alena. (1981). Bohemian Art Nouveau Glass. Published In. Journal of Glass Studie. Vol 23.Pp82_90
- Abeddoost, Hossein. (2016). Analyzing the origins and concepts of Islamic architectural geometric motifs in ancient Iranian art. Scientific Quarterly-Promotional Journal of Islamic Art, 3rd Volume, 10th Issue, Pp.41_59. [in Persian]
- [عابد دوست، حسین. (۱۳۹۵). تحلیل ریشه‌ها و مفاهیم نقوش هندسی معماری دوره اسلامی در هنر کهن ایرانی. فصلنامه علمی-ترویجی نگارینه هنر اسلامی، دوره سوم. شماره دهم. صص ۴۱-۵۹]
- Bozorg Bigdeli, Saeed, Akbari, Haibatullah and Alireza Mohammadi Kolehsar. (2007). Symbols of Immortality (Analysis and Study of Circle Symbols in Religious and Mythological Texts). Research Journal of Persian Language and Literature (Gohar Goya). Number 1. Pp.79_97. [in Persian]
- [بزرگ بیگدلی، سعید، اکبری، حبیب‌الله و علیرضا محمدی کله سر. (۱۳۸۶). نمادهای جاودانگی (تحلیل و بررسی نماد دایره در متون دینی و اساطیری) پژوهشنامه زبان و ادب فارسی (گوهر گويا). شماره ۱. صص ۷۹-۹۷]
- Dolgarisharaf, Mahnaz, Attarzade, Abdolkarim. (2022). Analysis of glass enamel techniques and designs in the Qajar Museum in Tabriz. Islamic Arts Quarterly. fifth year No. 1. Pp. 145_185. [in Persian]
- [دولگری شرف، مهناز و عبدالکریم عطارزاده. (۱۴۰۰). تحلیل فنون و نقوش مینای شیشه‌های موجود در موزه‌ی قاجار تبریز. فصلنامه هنرهای صناعی اسلامی. سال پنجم. شماره ۱. صص ۱۴۵-۱۵۸]

- Analysis of Shiite symbolic aspects in the decorations of Jame Mosque in Yazd. *Negrah Scientific Research Quarterly*. Number 29. Pp.32_44. [in Persian]
- [حسینی، هاشم و حسین فراشی ابرقویی. (۱۳۹۳). تحلیل جنبه‌های نمادین شیعی در تزئینات مسجد جامع یزد. فصلنامه علمی پژوهشی نگره. شماره ۲۹. صص ۳۲_۴۴]
- Jahanbakhsh, Hana, Haniyeh Sheikh Narani. (2015). A research about the role of flowers and chickens and their use in traditional arts of Iran. *Tarikh Nou Quarterly*, No. ۱۶. Pp.129_162. [in Persian]
- [جهانبخش، هانا و هانیه شیخ نارانی. (۱۳۹۵). پژوهشی پیرامون نقش گل و مرغ و کاربرد آن در هنرهای سنتی ایران. فصلنامه تاریخ نو. شماره ۱۶. صص ۱۲۹_۱۶۲]
- Khanpour, Arzu, Naimeh Anzabi. (2015). A comparative study of Abgineh motifs of the Seljuq period with the Fatimids of Egypt in the 5th and 6th centuries AH. *Bi-quarterly journal of comparative art studies*. fifth year Number nine. pp.105_120. [in Persian]
- [خانپور، آرزو و نعیمه انزابی. (۱۳۹۴). مطالعه تطبیقی نقوش شیشه دوران سلجوقی با فاطمیان مصر در سده‌های ۵ و ۶ هجری قمری. دوفصلنامه مطالعات تطبیقی هنر. سال پنجم. شماره نهم. صص ۱۰۵_۱۲۰]
- Khanpour, Arzu, Mohammadtaghi, Ashouri. (2012). Efforts of Qajar period for glass production in Iran, *Cultural History Studies, Journal of the Iranian History Association*. Third Year. No. 12, Pp. 53-82. [in Persian]
- [خانپور، آرزو و محمدتقی آشوری. (۱۳۹۱). تلاش‌های دوران قاجار برای تولید شیشه در ایران. مطالعات تاریخ فرهنگی. پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ. سال سوم. شماره ۱۲. صص ۵۳_۸۲]
- Mehrabi, Aliakbar. (2015). Investigating the artistic and technical characteristics of contemporary glass and crystal cutting in Tehran. *Master Thesis in Art Research*. Tehran: Art University. [in Persian]
- [مهرازی، علی اکبر. (۱۳۹۴). بررسی ویژگی‌های هنری و فنی تراش شیشه و کریستال معاصر تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر تهران]
- Miranda, Bruce Mitfo. (2015). *Illustrated encyclopedia of symbols and signs*. translated by Masoumeh Ansari and Habib Bashirpour. Tehran: Shayan Publishing . [in Persian]
- [میرآنداه بروس میتفو. (۱۳۹۴). دایره المعارف مصور نمادها و نشانه‌ها. ترجمه معصومه انصاری و حبیب بشیرپور. تهران: نشر شایان]
- Mousavian, Zahra. (2012). Study and classification of production methods and decoration of glass lighting fixtures of the Qajar period. *Master Thesis in Art Research*. Tehran: Shahed University. [in Persian]
- [موسویان، زهرا. (۱۳۹۱). بررسی و طبقه‌بندی شیوه‌های تولید و تزئین لوازم روشنایی شیشه‌ای دوران قاجار. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شاهد تهران]
- Pope, Arthure, Ackerman, Phyllis. (2008). *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present*. Najaf Darya Bandari and others, volume 6, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- [پوپ، آرتور و فیلیس اکرم. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران. نجف دریا بندری و دیگران، جلد ۶، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی]
- Sarchia, John Roberto. (1997). *Safavid, Zand and Qajar art*, translated by Yaqub Azhand, Tehran: Farhangestan Honar. [in Persian]
- [الساکیا، جان روبرتو. (۱۳۷۶). هنر صفوی، زند و قاجار، ترجمه یعقوب آژند، تهران: فرهنگستان هنر]
- Shirani, Mina, Eizadi Jeiran, Asghar, Brayan, Spooner, Koohestani, Maryam. (2017) Anthropological investigation of Saravan Kalpurkan pottery. *Journal of Fine Arts*, Volume 23, Number 4, pp. 80-71. [in Persian]
- [شیرانی، مینا، ایزدی جیران، اصغر، اسپونر، برایان و مریم کوهستانی. (۱۳۹۷). بررسی انسان شناختی سفال کلپورکان سراوان. نشریه هنرهای زیبا-تجسمی. دوره ۲۳. شماره ۴. صص ۷۱_۸۰]
- Rastakhiz, Sara, Afzal Toosi, Efatolsadat. (2017). The influence of culture on aesthetics in the history of Iran's artificial arts. *Iran and Islam Historical Research Journal*. Number 20. Pp. 13_30. [in Persian]
- [راستخیز، سارا و عفت السادات افضل طوسی. (۱۳۹۶). تأثیر فرهنگ بر زیبایی‌شناسی در تاریخ هنرهای صناعی ایران. مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام. شماره ۲۰. صص ۱۳_۳۰]
- Zamani Sadaabadi, Masoome, Asadi, Somaye., Shamili, Farnoosh. (2020). Historical study and examination of cutting technique on Iranian glass works. The fifth international conference on tourism, culture and art. [in Persian]
- [زمانی سعدآبادی، معصومه، اسدی، سمیه و فرنوش شمیلی. (۱۳۹۹). مطالعه‌ی تاریخی و بررسی تکنیک تراش بر روی آثار شیشه‌ای ایران. پنجمین کنفرانس بین المللی گردشگری، فرهنگ و هنر]
- Diba Leyla s. (1993). *Crystal*. <www.iranicaonline.org/articles/crystal/v6/1993/p2>. (2022/10/01)
<https://www.nga.gov/content/dam/ngaweb/Education/learning-resources/teaching-packets/pdfs/Art-Nouveau-tp.pdf>(2022/11/10)